

Opponensi vélemény

Cser András "Aspects of the Phonology and Morphology of Classical Latin"
c. akadémiai doktori értekezéséről

1. Bevezetés

Egy akadémiai doktori értekezésről általában azt várjuk, hogy egy tartalmas és termékeny kutatói pálya fontos állomásaként, bizonyos addigi kutatások összegzéseként a szerző új és az adott tudományterületen lényeges eredményeket mutat be, melyek számos esetben előremutatóak is lehetnek az adott téma további tárgyalásakor. Előre szeretném bocsátani, hogy véleményem szerint Cser András eddigi pályafutása és az itt benyújtott dolgozata maradéktalanul megfelel ezeknek a szempontoknak.

Bevezetésként azonban szeretnék egy személyes kitérőt is tenni. Egy ilyen mű esetében nem egy vizsgáról van szó, ahol a vizsgáztató jobb esetben azt kérdezi, amit ő már tud, hanem ő (a bíráló) felkészül arra, hogy olyan ismeretekhez jut, amelyek számára is újak és olyan megfogalmazásban, ami alkalmas ezen új állítások ellenőrzésére, verifikálására. Az én esetem azonban a szokásosnál talán speciálisabb: míg eddigi munkásságomban magam is foglalkoztam fonológiai (és kisebb mértékben morfológiai) kérdésekkel, ezek tárgya azonban főként a magyar, és semmiképpen nem a latin volt. Hogy tovább fokozzam a helyzetet, a fonológia területén is elsősorban az itt nem tárgyalt szuprasegmentális fonológia kérdéseit vizsgáltam és azt is nem a morfológiával, hanem a szintaxissal és szemantikával való összefüggésben. Hogy talán egy nem lényegtelen, szemléleti szinten e kétféle kutatás mégis kapcsolható egymáshoz, az az, hogy mindketten a nyelv szinkrón, továbbá szabályalapú, azaz levezetésekkel alátámasztható leírására törekszünk. E szemléletbeli közösség alapot teremthet arra, hogy egy, a részletkérdések szempontjából némileg kívülálló is megítélhesse a mű tudományos jelentőségét. Miközben nagy érdeklődéssel és élvezettel olvastam a klasszikus latin szegmentális fonológiájával kapcsolatos, sokszor messzemenő részletekbe bocsátkozó elemzéseket, nem kis mértékben az olyan kérdésekre koncentráltam, amelyek a tudományos kifejtés és az érvelés módszertanával, az adatkezeléssel és értékeléssel, továbbá az egy holt nyelv esetében különösen figyelemre méltó szinkronicitással kapcsolatosak. Jelen véleményem kifejtésében így elsősorban az ilyen, általános természetű kérdéseket és azoknak a műben való megjelenését, kezelését fogom vizsgálni, abban a biztosan nem megalapozatlan tudatban, hogy bíráló kollégáim úgyszólván bőséges figyelmet fognak szentelni a latin szegmentális fonológia tárgyalt problematikájának.

2. Szinkrónia vs. diakrónia

Egy nyelv szinkrón és diakrón leírása nemcsak módszereiben, hanem szemléletében is alapvetően különbözik. Egy diakrón megközelítés célja egy adott nyelv vagy nyelvcsalád történeti kialakulásának és fejlődésének a bemutatása, a tárgyalások középpontjában a különböző szinteken (fonológia, morfológia, szintaxis) megfigyelhető szabályos formai megfeleltetésekkel, melyek időbeli változásokat írnak (vezetnek) le). Egy szinkrón megközelítés számára a nyelv valamely történeti állapota adottnak, statikusnak tekintendő, és arra törekszik, hogy az adott nyelvi (idő)állapotban megfigyelhető formai (szerkezeti)

azonosságokra és különbségekre szisztematikus, azaz levezethető választ adjon. Ennek a megközelítésnek pedig az a látens vagy explicit célja, hogy feltárja azokat az elveket és szabályokat, amelyeket a nyelvet beszélő az adott időszakmentumban követ az egyes formai változatok közötti választásában. Bármilyen legyen is e választás alapja, a szinkrón megközelítés a nyelvet beszélők kognitív folyamatába kíván betekintést nyújtani.

Cser András dolgozata a klasszikus latin fonológiájának és morfológiájának, morfofonológiájának nagyívű szinkrón leírását nyújtja: az elemzések nem etimológiai alapúak, hanem céljuk annak bemutatása, hogyan viszonyulnak a leírt szabályszerűségek, mintázatok és folyamatok a fonológiaelméletéhez. E megközelítés összhangban van az utóbbi idők hasonló szinkrón vizsgálataival, azok eredményeit felhasználja, értékeli, szükség esetén módosítja, miközben elsőként nyújtja a klasszikus latin fonológia teljességre törekvő leírását. Ez pedig már önmagában is mindenképpen figyelemre méltó eredmény.

A megközelítés jelentőségét jól szemlélteti a szerző már a Bevezetőben (8-9. lap), ahol példának az *amamus*, *amatis*, *amant* igei alparadigmát véve és elemezve arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos inflexiós vagy derivációs morfológia számára lényeges alakok és alakváltozatok vizsgálata (pl. a tematikus magánhangzók viszonylatában) egyszerűen nem jár haszonnal a dolgozat szempontjából.

Egy további példája a szinkrón megközelítésnek a diftongus szerepének vizsgálata. A szerző körültekintően végigvizsgálja az eddigi argumentumokat, kimutatva egyebek között, hogy az írásban kétmagánhangzós szekvenciák nem diftongusok, hanem amik valójában egy szerkezetileg vokális, de mássalhangzó helyjegy nélküli, továbbá egy prozódiaileg vokális (szótagmag) szegmentumra bonthatók. Az érvelésben költői művek elemzésére támaszkodik, de érvénnyel a teljes nyelvi rendszerre. Ezáltal, mint jogosan megjegyzi, az egész magánhangzórendszer egyszerűsítéséhez lehet jutni (ezzel együtt nem hallgatva el a fennmaradó *proin(de)*, *dein(de)* és *deinceps* problematikáját).

Érdekes példája a szinkrónia és a diakrónia találkozásának a rotacizmus jelenségének a tárgyalása. A kérdés ugyanis az, hogy vajon a latin előtörténetéből ismert rotacizmus folytatódott-e a klasszikus latinban is (azaz tovább létezett-e a vizsgált évszázadokra érvényes szinkrón fonológiai szabályként). A szerző kiterjeszti az elemzést az ebben a kontextusban mások által nem vizsgált derivált környezetekre, és áttekintve a derivációs folyamat többféle változatát arra az összegzésre jut, hogy valószínűleg a rotacizmus bár létező szinkrón fonológiai szabály a klasszikus latinban is, de csak levezetett környezetben működött.

Tanulságos az érvelés a magánhangzógyengülés (88. laptól) kapcsán. A szerző megállapítja, hogy az ólatin gyengülés megfigyelhető ugyan a klasszikus latinban, azonban annak nyomai nem szisztematikusak, és bár történetileg visszavezethetők arra, a vizsgált korszakban szinkrón értelemben lexikalizáltak tekintendők.

Egy másik helyen (92. laptól) a szerző körültekintő érvelésére utal, hogy bár az [r] előtti magánhangzó mélyülésnek lehet történeti alapja azáltal, hogy abban az összetételek származtatott környezetként szolgáltak, de mégsem foglal ebben állást a kis számú előfordulásuk (összesen két eset) és a szövegkritikai bizonytalanságok miatt.

Mint a 6. (az első, morfológiának szentelt) fejezet bevezetőjében (108. laptól) a szerző megjegyzi, etimológiai érvelés ugyancsak szükségtelennek bizonyul a fonológia és a morfológia kapcsolatában, ahol éppen e megközelítésnek köszönhetően fontos új megfigyelésekre kerülhet sor. Így bemutatja, hogy a klasszikus tőtípusok etimológiai és összevető osztályozása nem elegendő egy elméleti megalapozottságú leíráshoz. Ugyancsak

nem vizsgálja az igék három töve közötti formális kapcsolatot annak alapján, hogy igen nagy a lexémák közötti variációk száma, a problémát inkább az adott igék lexikális meghatározottságához rendeli.

Az allomorfiát vizsgálva a nominális ragozásban (124. laptól) az *i*-töví vagy mássalhangzó töví osztályba való sorolásnál ugyancsak nem veszi figyelembe az etimológiai megfontolásokat, arra hivatkozva, hogy az ilyen töví főnevek és melléknevek másoknál jóval kevésbé stabil kategóriák, az allomorf változatok nem igazán követik egyik vagy másik irregularitást, így könnyebben váltanak tótípust.

Mindezzel együtt találunk példát arra is, amikor a szerző fonológiai érvelése során utalás van a történetre: a *post*- prefixumról megállapítja, hogy az fonológiailag nem interferál a tövel. Egyetlen lehetséges kivételként a *possidere* szót említi, amely – helyes etimológia esetén – mégis tőgyengülésen ment keresztül (*post+sedere*), ami tehát módosítaná a fonológiai érvelést.

3. Fonológia vs. a szövegek írásmódja

Korai kéziratok tanulmányozása mindig komoly kihívást jelent a kutató számára. Az írás egymástól különböző formai hagyományai mellett nem elhanyagolható az író személye sem, ami akár egyéni változatokat is megenged, továbbá a másolóé, aki nemcsak elírások forrása lehet, hanem már maga a másolt szöveg is tükrözheti írójának nyelvváltozatát, nem kevésbé akkor, ha az eredeti szöveg születése óta jelentősebb idő telt el. Különösen felelősségteljes a feladat, ha a cél az adott szövegek mögötti fonológiai rendszer leírása. Az író személyén túlmutató fenti kérdések között kell számolnunk azzal, vajon az előttünk fekvő írás mennyire tükrözi magát a fonológiát, a fonetikán keresztül a hangzó beszédet, a morfológiai elemzést vagy akár a hagyományt. Mindezekkel a kérdésekkel és a belőlük fakadó nehézségekkel Cser András tisztában van, szükség szerint azokat gondosan figyelembe veszi mind az adott kérdések bevezetéseként, mind a válaszok, következtetések megfogalmazásánál. Az alábbiakban példákat hozok az értekezésben is felvetett, a fonológia és az írásmód közötti kapcsolat tárgyalására.

A zöngés hasonulás vizsgálatánál (69. laptól) a szerző megemlíti, hogy az majdnem mindenkor jelölve van az írásban, kivéve a prefixum–tő határon, ott is csak ahol eredményül geminátát kapunk. Egyéb esetben nem lehetünk biztosak a hasonulásban, hiszen pl. nem tudhatjuk, valójában mi volt pl. a *trans+gredi* vagy a *post+genitus* valóságos kiejtése, hiszen a latinban nem volt külön írásjele a [z]-nek. (Ebben a dilemmában a szerző gondosan idézi Quintilianus hasonló töprengését is.)

Az ajakhangok előtti gyengülés tárgyalásánál (89. laptól) a szerző nem következtet azonnal a betű és a fonéma egyezésére, hanem további lehetőséget is meghagy: az *obstipescere/obstrupescere* típus példáján nyitva hagyja, vajon itt az írásnak megfelelően egy [i]/[u] fonológiai váltakozásról van szó, vagy egy magas előlképzett és központi ajakkerekítéses magánhangzóéról.

Több helyen is tárgyalja a szerző az <ii> írásmódot és annak fonológiai tartalmát. A hiátus és az *i*-végű perfektív tövek esetén (119. laptól) emlékeztet arra, hogy a latinban tiltott két rövid [i] szekvenciája, aminek azonban az *abiisse*-szerű formák ellent mondanak. Azt, hogy ez egy hosszú [i:] -t jelölne, a latin írás történetnem támasztja alá, költői szövegekre támaszkodó elemzése alapján pedig arra következtet, hogy – legalábbis néhány esetben – az <ii> írásmód valójában (egy kétszótagú) [ii]-t reprezentál.

Az ellenkezőjére is találunk példát: a nem-alternáló szuffixumok esetén (121. laptól) (ahol azért megjegyzi, hogy a különböző szövegkiadások kéziratokként eltérő változatokat mutatnak) elképzelhetőnek tartja, hogy az egyszerű <i> írásmód mögött költői szövegekben lehet hosszú hangzó is, és fordítva, az *abiit*-típusú alakokban található <ii>, bár hangsúlyt egyik [i] sem visel, a költői metrika tanúsága szerint valóban két különálló szótagról van szó.

A prefixumos formák fonológiája tárgyalásának bevezetőjében (144. laptól) a szerző ugyancsak kitér a fonológia és az írás lehetséges kapcsolatára. Itt, a prefixum-tő határ problematikája kapcsán megjegyzi, hogy nincs teljesen egyértelmű megfeleltetés az írott forma és a valószínű fonológiai variánsok között, a szabály szerint végbemenő hasonulás gyakran nincs jelölve, ráadásul az i. sz. 1. századtól elterjedt az etimológiai írásmód is (erre hoz példát egyébként a *super*- prefixum asszimilációs jelensége esetén is; ld. 152. lap; ugyancsak erre, pontosabban a hagyomány szerepére utal másutt – Problémás szavak, 203. lap – a *Gnaeus* tulajdonnév példáján), de ez az írásmód nem volt teljes, mivel nem érintette egy adott összetétel minden előfordulását ugyanazon szövegben. Mivel azonban a szerző szerint a szövegekben előforduló variációk számos jellegzetes vonása világosan fonológiai alapú (ennek az állításnak a pontos alátámasztása véleményem szerint hiányzik), ezért úgy véli, hogy az írás a fonológiai képet nem nagyon torzítja; ahol pedig a diszkrepancia fennállhat, ott ezekre ki is tér. Így például a *peierare/perjūrare* pár esetén, ahol fennmaradó problémának, hogy egy nyilvánvalóan korábbi forma miatt később van dokumentálva, mint a későbbi.

Az írásforma és a fonológia egyezésének dilemmája nyer formát a szerzőnek az *ob*-prefixum zöngés hasonulásának kapcsán megfogalmazott kérdéseiben is: az <*oppetere*> ~ <*obpetere*>-szerű hasonulás kapcsán egyaránt felmerülhet, hogy ez egy fonológiai különbség (és struktúrától függően kötelező vagy opcionális), de ugyanúgy íráskonvenció (ahol a hasonulás csak a gemináták esetében volt kötelező). A szerző mindkét lehetőséget fenntartja.

4. A nyelvi adatok és azok kezelése

Az értekezés egyik jelentős eredménye, hogy adatvezérelt, azaz elméleti megállapításait korpuszalapú vizsgálódásokkal igyekszik alátámasztani. Természetesen az sem lényegtelen, milyen összetételű maga a korpusz, továbbá, milyen mértékben és formában szolgálják az adatok a következtetéseket. Az alábbiakban e két kérdést fogom vizsgálni.

A munka alapja a Brepols Corpus I. kötete, annak is az i. e. 100 és i. sz. 400 közé eső műveiből válogatva. Az ezen kívül eső, a tárgy szempontjából érdekes vagy releváns adatokra is történik említés, de magukhoz az általánosításokhoz nem járulnak hozzá. Az így létrejövő korpusz további két részre bontható, melyek közül az 1. függelékben bemutatott mássalhangzó gyakoriságot egy, az i.e. 1. és az i. sz. 1. század között keletkezett szövegek, a másik részkorpuszt 15 költő összes művei teszik ki. Az értekezés nem tér ki arra, milyen szempontok alapján kerültek kiválogatásra az első részkorpusz szövegei: vajon az összes, az adott kétszáz éves intervallumba eső szövegről van-e szó, vagy ezen belül is történt válogatás? Mivel különböző szerzőkről (is) van szó és a kétszáz éven belül különböző periódusokról, a szinkronitás statikusságának feltételezése mellett is elképzelhető, hogy vannak tárgyalás szempontjából figyelmen kívül nem hagyható különbségek az egyes szerzők és/vagy szövegek között. Azaz érdekes, sőt talán fontos lenne tudni, milyen disztribúciója van e részkorpuszban mind az írásbeli formának, mind a fonológiai

jellegzetességeknek (karakterekre, karakterszekvenciákra és a vizsgált fonológiai jelenségek előfordulására lebontva egyaránt), azaz mennyire számít időben és szerzők, szövegtípusok szerint homogénnek a felhasznált korpusz. Gyakran az argumentációban a költői szövegekre történik hivatkozás valamely fonológiai kérdés vizsgálata során, ez pedig felveti a kérdést, vajon a költői szövegeknek nincs-e olyan, műfajspecifikus sajátosságuk, amelyek akár konzervativizmus, akár újítás alapján különböznek a nem-költői szövegektől. Mindez árnyalhatja a klasszikus latinra, mint beszélt és írott nyelvre tett megállapításokat. Megjegyzem azonban, hogy az 1. függelék 1. ábrája pozíciókhoz kötötten bemutatja a szerző által számított másalhangzó gyakoriságokat, ami ha a fenti feltételek szempontjából nem is számíthat kimerítőnek, de így is informatívnek és hasznosnak tekinthető.

Az adatokkal kapcsolatos lényeges kérdés a vizsgált jelenségbe tartozó előfordulásuk száma és részaránya más jelenségekkel összevetve. Nem mindenütt tűnik ki, vajon egy adott jelenség a type vagy a token szintjén számít-e gyakorinak. Ha ugyanis valamely szóalak előfordulása csak korlátozott számú paradigmatis formára korlátozódik és ezek token szintű előfordulásuk száma x , miközben egy másik szóalaké ugyancsak x , miközben ez utóbbi jóval több paradigmatis formában fordul elő, akkor az előbbi előfordulásának a súlya kisebb. Általánosságban: egy nagyobb gyakoriságú lexéma nagyobb, abszolút számokkal kifejezett előfordulási értéket eredményezhet, mint egy kisebb előfordulású lexéma, és ugyanez érvényes a karakterek és a hangok/fonémák szintjén. Azaz az abszolút előfordulási gyakoriság nem feltétlenül lineárisan követi a vizsgált jelenség elméleti jelentőségét. Ezzel együtt példás visszafogottság jellemzi az érvelést, amikor az adatolás csak néhány, akár két-három előfordulást jelez.

Az előfordulások pontos adatolása számos esetben hiányzik, ehelyett sokszor relatív kifejezésekkel találkozunk. Legyen erre kiragadott példa a nem-alternáló szuffixumok tárgyalása (121. laptól): "Before 1PLUR *-imus* *v*-deletion is almost completely unattested, even with *-[i:w]* final stems...*-imus* drops the initial *[i]* quite categorically...With *desī-* there are far fewer forms in the corpus: one single *desīmus*, six occurrences of *desīimus* (and eleven of *desīvimus*, all postclassical." Az *almost*, *quite categorically* és *far fewer* kifejezések (bár ez utóbbiakhoz abszolút értékek vannak rendelve) csak relatív értelemben jelzik a jelenség súlyát. Ugyanígy legfeljebb relatív értékkel bír a "more than sporadically" és az "occasionally" kifejezések egy további helyen (Nazális-végű prefixumok, 154. lapon): "There is one exception: *conjicere* 'throw' is attested more than sporadically as *<coicere>*, which probably suggests a total assimilated nasal, i.e. *[kɔjɟikere]*. Other words with glide-initial stems are occasionally found with no orthographic *<n* in inscriptions (e.g. *<coiux>* 'spouse'). Az *ad-* prefixum tárgyalásakor (160. laptól) a kérdéses változatok ra van ugyan százalékos eloszlás megadva, ugyanakkor az én olvasatomban nem tűnik ki, hogy ezek a szerző korpuszára vonatkoznak, vagy a hivatkozott Prinz művére. Ugyanitt a csatlakozó 290. lábjegyzetben hivatkozás van a szerző egy korábbi kiterjedt és pontos arányszámításaira (2.1.2.9 *Ad-* assimilation), azonban az *[s]V*-kezdetű tövekre vonatkozó számítás (26%) forrását nem találom.

Az esetszám megjelölése hiányzik a 13. táblázat magyarázatához (Esetvégződés és allomorfia: az egy. sz. nominativus és accusativus; 127. laptól): "As a rule without exception, neuters have the same nominative and accusative forms", vagy lejjebb (a *C[r]* végű töveknél epentetikus *[e]* betoldásra: "Some of these stems are inflected as consonant stems throughout (e.g. *pater*), some are inflected as *o*-stems in all forms except the NomSing (e.g. *ager*); I regard the latter type as formally heteroclitic, even if only marginally" – a "some" kifejezés

kétszeri előfordulása nem feltétlenül azonos arányt jelent; a "marginally" értékelés pedig nincs kifejtve. Más esetekben ugyanakkor adott jelenségek ismertetéséhez teljes összefoglaló listákat kapunk, amelyek fontos referenciális jelentőséggel bírnak (ilyenek a 19., a 20. és a 23. táblázat).

Végül: érdekes megfigyelést tükröznek, hasznosak és tanulságosak a 36. és a 37. ábrákban feltüntetett adatok a prefixum-változatok természetére vonatkozóan (172. laptól). A 36. ábrához fűzött magyarázat szerint a *conl-* prefixumú szavaknál a hasonulás az előfordulások 20-90%-ában jelentkezik úgy, hogy minél gyakoribb (előfordulású) egy szó, annál magasabb a hasonulás aránya. Bár a szerző nem vizsgálja ezen korreláció lehetséges okát, úgy tűnik, hogy ez azért nem lineáris korreláció, azonban egy kétváltozós illesztés próbával kimutatható, hogy ennek $p=0.0003$ szignifikanciájú valószínűsége van. Nem világos azonban számomra, vajon miért kezeli külön a szerző a *collega/collegium* szavakat (amelyek – egyébként szóalakok vagy lexámaelőfordulások? – 1231-szer fordulnak elő és 95%-ban hasonult formában). A 95% nincs túl messze a *colligere* 90%-ától, igaz, más előfordulási gyakorisággal, és mindkettő valóban messze van a listában szereplő többitől. Az igaz ugyan, hogy ha a *collega/collegium* szavak is részét képezik a listának, az előfordulások száma és a hasonult formák aránya között már nem lesz szignifikáns korreláció ($p=0.0896$). Miközben a korrelációra nem kapunk magyarázatot, azonban arra sem, miért javasolja a szerző azt, hogy a *collega/collegium* szavak esetén a hasonulás a lexikonban van meghatározva.

5. Néhány további, szerkesztési megjegyzés

A dolgozat különböző formában és mértékben segíti az olvasót a szerző gondolatainak követésében. Nyelvezete magas szintű, választékos, egyben olvasmányos, amely jól tükrözi a szerző tudományos habitusát: csak alapos és részletes ismeretek birtokában általánosít, ott, ahol pedig akár elméleti megfontolásból, akár az adatok nem elégséges volta miatt ezt nem tudja megtenni, több opciót is megemlítve és lehetségesnek tartva a kérdést továbbgondolásra inspirálva nyitva hagyja.

A dolgozat szerkesztése ezzel együtt lehetne egységesebb is: míg az olvasó örömmel veszi a néhány fejezethez fűzött bevezető megjegyzéseket és/vagy az összefoglalásokat, ezt jó lenne minden fejezetre alkalmazni.

6. Összefoglalás

Mint a bevezetőben már előrebocsátottam, Cser András értekezése minden szempontból megfelel az akadémiai doktori értekezések elé állított kritériumoknak és elvárásoknak. Eredeti munka, ami beleillik a modern nyelvészet, ezen belül a fonológia fő sodrába, birtokában van annak elméletével és módszertanával egyaránt. A klasszikus latin nyelv korpuszalapú, szinkrón megközelítése és különösen fonológiájának az eddigieknél kimerítőbb, szándékai szerint teljes tárgyalása kiemelkedő tudományos eredmény, ami a szakma föltétlen érdeklődésére tarthat számot. A kifejtések mindenütt logikusak és fegyelmезetten mértéktartóak, a fonológiai szerkezetre vonatkozó ábrák, táblázatok világosak és szemléletesek, a gondolatmenetet jó segítik. Az adatok kezelése, feldolgozása során feltétlenül célszerű lenne azok részletes bemutatása és általában a statisztikai

összefüggések jóval intenzívebb bemutatása. Mindez csak tovább segítheti a megfigyelésekből származtatott következtetések meggyőző erejét.

Mindezek alapján melegen ajánlom Cser András értekezésének nyilvános vitára bocsátását, majd az értekezés elfogadását.

Debrecen, 2017. január 5.

Dr. Hunyadi László
az MTA doktora